

ІВАН БЕХ,
доктор психологічних наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання НАПН України

*Молодший школяр у вікових закономірностях**

4. Особливості розвитку ціннісних орієнтацій школярів віком 6–10 років

Формування ціннісних орієнтацій – невід’ємна складова розвитку підростаючої особистості, її взаємостосунків, спрямованості, емоційної та мотиваційно-потребнісної сфер.

Як відомо, якісні зміни у морально-ціннісній системі дитини відбуваються на стикові двох вікових періодів, коли закінчується один і настає другий етап становлення особистості. На межі вікового розвитку, у перехідні періоди формування особистості, по-перше, з’являються нові ціннісні орієнтації, як і нові потреби, почуття, інтереси; по-друге, відмирають і на цій основі перебудовуються особливості, характерні для попереднього віку.

Саме на стику двох вікових періодів, під час переходу від одного етапу онтогенезу до іншого, на ґрунті новоутворень з’являються тенденції до зміни ціннісних орієнтацій дитини, що суперечать з існуючою системою мотивів і потреб, визначаючи їх якісну перебудову. Ця обставина підкреслює особливу значущість знання ціннісних орієнтацій дітей у перехідні періоди онтогенезу, виявлення якісних змін та певної зумовленості їх. Це дає змогу педагогові активно враховувати закономірності розвитку особистості, забезпечуючи точними орієнтирами систему виховання підопічних.

На початку молодшого шкільного віку діти-шестилітки виокремлюють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, що закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних стосунках. У шестиліток з’являється дистанція соціальних зв’язків під час оцінювання норм поведінки дітей та дорослих. У них розвивається певна орієнтація на соціум, уміння на відповідному рівні розуміти й аналізувати суспільні відносини. Дитина шести років починає розуміти важливість суспільно значущих справ. У цей час формується певне розуміння й

оцінка соціальних явищ, зорієнтованість на оцінювання дорослого крізь призму конкретної діяльності. За всіх індивідуально-варіативних особливостей процесу становлення ціннісних орієнтацій саме у шість років він вирізняється найбільшою динамічністю.

Водночас у період між шостим і сьомим роками спостерігається нарощування й розвиток найважливіших компонентів ціннісних орієнтацій, їх адекватно мотивоване вираження. Загалом шестилітки усвідомлюють соціальні очікування й орієнтуються на гарну поведінку, добрі вчинки. Однак дитина в цей період ще не сприймає еталонів поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлює їх соціальної значущості. Вони видаються шестиліткам індивідуальними цінностями, виступаючи лише окремими компонентами ціннісних орієнтацій, що розвиваються.

Істотні зміни в ціннісних орієнтаціях дітей відбуваються наприкінці молодшого шкільного віку. Психологічна роль ціннісних орієнтацій дитини в цей час особливо зростає й ускладнюється, враховуючи закономірності формування її як особистості. Це зумовлено, зокрема, тим, що на відміну від шестирічного віку зміна еталонів поведінки дітей тут чітко не визначається. Крім того, активно розвивається потреба дитини вийти за межі суто дитячого способу життя. Можна констатувати, що в десятирічному віці відбувається якісний стрибок ціннісних орієнтацій як у системі стосунків, ставлення до інших людей, спільної справи, так і в ціннісній орієнтації щодо різних видів діяльності, оцінюванні явищ навколишнього світу.

Відбувається не просто наростання тих компонентів ціннісних орієнтацій, які склалися в процесі здійснення 6–9-річними дітьми предметно-практичної та навчальної діяльності й ускладнення форми спілкування, а принципово змінюються ціннісні орієнтації у всіх сферах відносин дитини, яка активно долучається до норм суспільства і на новому рівні оцінює суспільно корисні справи.

* Закінчення. Початок див.: Початкова школа № 1, 2 за 2015 р.

Тож наприкінці молодшого шкільного віку ціннісні орієнтації дітей починають складатися в ширшу, складнішу й стійку систему, яка визначає становлення їхньої активної життєвої позиції. Це положення зумовлене тим, що рівень розвитку соціальної активності дітей пов'язаний із певним рівнем розвитку їхньої свідомості та самосвідомості.

Саме на межі переходу до підліткового віку, коли відбувається усвідомлення дитиною себе як самодіяльної особистості, система ціннісних орієнтацій у сфері суспільних відносин виступає як явище, що активно функціонує і посідає вагомe місце в структурі особистості.

Виокремлення стадій і рубежів у зміні характеру, змісту й форм розвитку суспільних відносин, взаємин дітей як особливої форми їхніх ціннісних орієнтацій дає педагогам можливість враховувати особливості різних періодів становлення ціннісних орієнтацій на різних етапах дитинства. Виразні зміни у сфері ціннісних орієнтацій, характерні для 6–10-річних школярів, слугують важливим орієнтиром для цілеспрямованої організації соціальних контактів дітей та вдосконалення виховного впливу на них.

5. Соціальні межі молодшого школяра

Перехід до нового способу життя, до "шкільної епохи", змінює стосунки дитини з дорослими та ровесниками, змінює в неї усвідомлення свого нового становища школяра, нових обов'язків. Найперше — це нові стосунки з учителем, який в очах дитини виявляється не заміняє батьків (як раніше вихователь у дитячій дошкільній установі), а є представником суспільства, який засобами контролю й оцінки діє від імені суспільства. Діти гостро реагують на те, що може в їхніх очах принизити цю нову життєву позицію.

Все ж першокласникові не завжди вдається одразу звикнути до нового способу життя: режиму, необхідності спокійно сидіти на уроках, виконувати домашні завдання та ін. Батьківське прагнення полегшити ці труднощі, якоюсь мірою перебрати їх на себе зрозуміле, але ризиковане. Привчати дитину до режиму "потихеньку" чи, скажімо, виконувати за неї частину завдань сподіваючись, що вона "звикне до школи" і згодом усе робитиме сама, — не кращий спосіб допомоги. Саме на першому етапі важливо чітко й однозначно показати їй, що входить у коло її обов'язків.

Становище дитини у сім'ї та серед ровесників з початку шкільного навчання пов'язане насамперед з тим, як вона виконує свої нові обов'язки. Сказати про молодшого школяра, що він хороший — це

передусім оцінити його як учня. Таким чином, ставлення до дитини у сім'ї та її місце в колективі ровесників починає визначатися тим, як вона навчається. Цим ставленням значною мірою підтримуються інтереси школяра до навчання як серйозної, важливої справи, потрібної не тільки для неї, а й для всіх.

На жаль, треба зазначити, що виховне значення навчання, його роль у становленні особистості інколи недооцінюється. І тоді навчання саме по собі, а виховання саме по собі. У такому випадку виховання зводиться до повчання з того чи іншого приводу, до осуду тих чи інших вчинків.

Молодший школяр, окрім навчання, систематично перебуває у сукупності суспільно значущих видів діяльності. Великий моральний сенс цих справ полягає у тому, що завдяки їм він набуває досвіду спілкування з іншими дітьми, надзвичайно важливих рис особистості: товарищескість і альтруїзм, прагнення й уміння працювати на спільноту.

Більшість молодших школярів позитивно ставляться до спільної роботи з ровесниками, бо вона викликає яскраві переживання: "Разом вчити уроки цікаво", "Одному гратися нудно". Щоправда, чимало дітей люблять гратися й працювати наодинці, мотивуючи це різними причинами: "Діти тільки відволікають". Школярі знають прості правила співпраці: "Дружити з усіма", "Не можна брати все собі", "Образливо, якщо інші постійно змушують робити по-своєму". Вивчення фактичної поведінки першокласників свідчить: попри те, що їхнє ставлення до спільної діяльності позитивне і вони мають елементарне уявлення про правила співпраці, частина дітей (менша) могла узгоджувати свої інтереси з бажаннями інших не сварячись: ще інші діти не могли довго працювати, гратися разом: вони сперечалися, ображали один одного. Подібну картину можна спостерігати також у другокласників і третьокласників.

Проте за правильної організації у молодших школярів формуються, хоча і в першому наближенні, стосунки соціальної спрямованості, що втілюються у різноманітних трудових справах. Це ставлення кожного учасника спільної діяльності до свого індивідуального завдання як до загального, вміння взаємодіяти, відстоювати свою думку, правильно ставитися до успіхів і невдач товаришів і до своїх власних. З огляду на сказане, важливо, щоб необхідна у спільній роботі співпраця будувалася не лише на принципі рівності та взаємоповаги. Якщо цього не дотримуватися, то одержання хорошого практичного результату буває пов'язане з накопи-

ченням аморальних вчинків, коли активні діти несправедливо захоплюють цікавішу частину роботи, підкоряють собі менш умілих.

Уявлення про товариську, справедливість, добро, які діти отримують на уроках і в етичних бесідах, не завжди і не одразу стають дієвим регулятором їхньої поведінки та взаєностосунків. Діти знають, що потрібно бути добрими, справедливими, і не знають, як поводитися у випадку, коли важко відмовитися від цікавого доручення.

Слід зазначити, що загалом уявлення дітей про мораль багатше, ніж їхня поведінка. Особистий досвід дітей обмежений, не багатий ситуаціями, де вони самі мають вирішувати моральні питання своїх взаєностосунків у групі чи колективі.

У молодшому шкільному віці поглиблюються знання про типову чоловічу і жіночу роль, про фізичну відмінність чоловіка та жінки, про відмінність у їхній поведінці, про їхні взаєностосунки. Молодший школяр поводить відповідно до своїх уявлень про те, яким має бути хлопчик і якою дівчинка. Зазвичай, дівчатка поведуться стриманіше, вони вимогливі до себе й інших. Хлопчики ж поведуться розкутіше, вони галасливіші, надають перевагу нерегламентованій діяльності.

У будь-якій ситуації хлопчики зазвичай швидко знайомляться один з одним, знаходять спільну справу. Вони тяжіють до колективних спортивних ігор. Характерно, що хлопчики не настільки вимогливі до постійного складу групи, залюбки приймають у свої ігрові колективи ровесників з інших класів, дворів, шкіл. Дівчатка поза домом у новій ситуації тримаються окремо коли поряд немає близьких чи подруги. Вони охочіше спілкуються в маленьких групах, по 2–3 особи.

Хлопчики, як правило, уникають дівчаток, стараються їх не помічати, не приймають у свої хлопчачі ігри. Виняток – хлопчики, які не користуються особливою повагою ровесників. Їх часто не приймають у хлопчачі групи.

Досвід спільної діяльності у молодших школярів ще обмежений, особливо за межами спілкування на уроках, екскурсіях, прогулянках. Інколи між ними виникають конфлікти. При цьому у дівчаток скарг більше, ніж у хлопчиків. Вони скаржаться не лише на хлопчиків, а й одна на одну, і часто через дрібниці.

Віковою особливістю молодшого школяра є те, що для нього неабиякого значення набуває громадська оцінка його вчинків, знань і особистих якостей. Воднораз довірливість учнів до дорослого (насамперед учителя) ще досить значна. Одна з основних суперечностей формування особистості

дитини на цьому етапі якраз у тому й полягає, що, з одного боку, зростає її здатність керувати власною поведінкою, а з іншого – вона достатньо беззастережно прагне дотримуватися моральних зразків, які демонструють дорослі. Ось чому величезна роль особистого прикладу тих дорослих, з якими дитина постійно спілкується.

Наприкінці молодшого шкільного віку колективні інтереси й спілкування з товаришами починають виокремлюватися для дитини в особливу сферу життя, наповнену особливими піклуваннями, радощами, інтересами. Але пам'ятаймо: моральні максими у молодших школярів тільки починають формуватися, вони розвинуться в підлітковому віці.

У молодшого школяра формуються власні погляди, вимоги й оцінки. З появою нових зв'язків у нього виникають і нові критерії, мірки, оцінки як своїх товаришів, так і самого себе – щодо всього, пов'язаного зі школою. Це ще не означає, що його оцінки правильні. Часто буває навпаки. Самооцінка швидше говорить про бажання дитини, ніж про те, якою вона є – хорошою чи не зовсім як школяр, її поведінка на уроках тощо.

Ознайомлення з новими явищами життя, з фактами людської історії, з творами мистецтва, зі світом природи не тільки розширює у дітей коло уявлень про дійсність. У них складається певне ставлення до них. Вони пізнають усе розмаїття життєвих явищ під певним кутом зору. І багато що тут пов'язане, звичайно, з позицією вчителя. Дитина вловлює її навіть в інтонації педагога, коли той щось читає вголос. Аналізуючи оповідання, картину, він висловлює свої моральні й естетичні судження – й учні відповідно до них оцінюють події, взаєностосунки людей, їхні вчинки та дії. Але формування певного кола цінностей у дитини відбувається, звичайно, не тільки в школі. Вона черпає їх із книг, бесід зі своїми ровесниками та засобів масової інформації.

Наприкінці першого року навчання більшість дітей можуть уявити собі, як оцінить педагог їхні навчальні зусилля. Характерно, що до роботи однокласників молодші школярі найчастіше підходять з критичною настановою.

Оцінка якостей особистості молодших школярів більш розпливчата, ніж оцінка результатів навчальної роботи. У деяких учнів, котрі досягли успіхів, які визнали інші, спостерігається високий рівень домагань у всіх видах діяльності. У декого внаслідок непомірного захвалювання також може сформуватися високий рівень домагань, але він виправданий лише суб'єктивно.

У молодших школярів розвивається потреба в пізнанні, що істотно впливає на їхню подальшу долю. Виховати прагнення до знань — у край важливе завдання початкової освіти. На жаль, подеколи воно майже не відчувається у дітей, до того ж посідає підпорядковане місце серед інших потреб.

Важлива не тільки сама поява у дітей нових потреб, а й те, як вони співвідносяться одна з одною. Необхідно підтримати розвиток тих потреб, які найповніше сприяють удосконаленню особистості дитини у різних видах діяльності.

Зі зростанням та зміною потреб відбувається еволюція інтересів дітей. Вони набувають більш стійкого характеру порівняно з дошкільним віком. Значний інтерес виявляють діти до різних видів художньої діяльності — малювання, ліплення, вишивання, випилювання, виразного читання, виконавської діяльності. Незрідка — випадково. Тож варто створити умови, аби ці прагнення дитини перевести у русло більш стійкого інтересу.

Для розвитку особистості важливий активний інтерес до життя колективу, до різних видів колективних занять, коли виникають і зміцнюються тісні зв'язки з ровесниками і в дитини формується схильність до спілкування. Інтересом до колективних дій і починань відзначається духовне життя третьокласників, бо це відповідає їхнім реальним запитам. Втім, прагнення колективізму може супроводжуватися інколи надмірною піддатливістю дитини до дій групи та її "лідерів", що призводить до послаблення контролю за своїми діями. Відбувається зараження загальним настроєм, а це подеколи спричиняє недостойні вчинки учнів.

Молодші школярі бурхливо реагують на окремі явища, що зачіпають їх. Рухливість, численні переходи від страху до радості, різкі зміни в міміці свідчать про те, що багато чого хвилює дитину і спричинює яскраві емоційні відгуки. Це поріднює молодшого школяра з дошкільниками.

Втім його емоційна поведінка набуває нових рис: він починає вже стриманіше виражати незадоволення, роздратування, заздрості серед однокласників, оскільки нестриманість у вираженні емоцій одразу викликає зауваження. Здатність володіти почуттями розвивається з року в рік. Емоційний світ молодшого школяра достатньо різноманітний. Це і хвилювання, пов'язані зі спортивними іграми, образа й радість, що виникають у спілкуванні з ровесниками, моральні переживання, викликані добротою чи несправедливістю оточення.

Необхідно наголосити, що початкова стадія кожного вікового періоду розвитку може істотно

впливати на особистісні аспекти, які формуються на основі досвіду. Вступаючи в молодший шкільний вік, діти часто відчувають труднощі щодо набуття соціальних звичок. Так, уявімо собі дитину, яка звикла отримувати все, що вона забажає. Тепер поміркуймо, що буде з нею, коли вона піде до школи. З іншого боку, можна навести як приклад дитину, котру батьки виховали скромною й слухняною. Якщо у молодшому шкільному віці ці діти не зазнають особистісно конструктивних змін, то в майбутньому вони стануть досить проблемними членами суспільства. Тож саме школа, виступаючи основним інститутом виховання у цьому віковому періоді, бере на себе функцію корекції багатьох порушень, які виникли внаслідок сімейного впливу.

Для молодшого шкільного віку характерна певна нечутливість до переживань інших. Одна з причин цього — перехід із домашнього середовища в умови шкільного навчання і набутий в окремих дітей досвід спілкування з дорослими чи старшими братами та сестрами, чи навіть з уявними партнерами по іграх. Відтак можна констатувати, що початкові шкільні роки — це час, коли певна за ступенем прояву недобррозичливість набуває ознаки дитячої позиції. Та попри це, можливість спостерігати взаємодію інших з людьми та одного з одним, яка надається дитині, відіграє важливу роль у виховному процесі. Хоча у більшості випадків вона не приділяє цьому великої уваги.

Доцільно мати на увазі, що серед молодших школярів об'єктивно виокремлюється досить велика група дітей, яка володіє високим рівнем розумового розвитку, і протягом цього вікового періоду достатньо успішно взаємодіє з педагогами, але не користується повагою серед своїх ровесників. При цьому така ситуація не насторожує вчителів, оскільки їхнім основним завданням вважається освітній процес.

Дехто з молодшого шкільного віку виходить з цілим набором виключно корисних набутоків; ці діти вчаться оволодівати уміннями компромісу чи просто демонструють таку потужну тямущість, що її плодами користуються їхні ровесники. Однак у такій ситуації є й негативний бік. Такі діти усвідомлюють: оскільки їм пощастило оволодіти тими чи іншими здібностями, то вони тим самим викликають в інших почуття заздрості, досить примітивне за своєю природою, і стають об'єктом певної палітри деструктивних вчинків. Тому цих дітей необхідно вчити миритися з подібними обставинами.

Серед надбань молодшого школяра, що дають йому змогу розширити рамки розуміння соціального життя, є формування цілісних уявлень про

особистість іншої людини, які найчастіше виявляються стереотипами. Так, коли хтось висловлює думку: "Він поводить як інспектор", то це не означає, що її автор довго й ретельно спостерігав за поведінкою інспекторів, а потім на основі цих спостережень вичленив основну групу стійких і значущих особистісних якостей, притаманних виключно інспекторам. Більш вірогідно, що у даної особи існує стереотип, який може виявитися цілковито необґрунтованим.

Подеколи у цьому віковому періоді розвитку особистості процес формування стереотипів, здатних згодом вкрай негативно відбитися на вмінні встановлювати відмінності між людьми, заходить досить далеко і призводить до сумних наслідків.

У дитини інколи формуються стереотипи людей, яких вона ніколи не бачила в реальності, а інколи — і тут вже недалеко до виникнення досить серйозних проблем — стереотипи складаються на основі одного прикладу чи їх незначної кількості і поширюються на великі групи людей. Здебільшого подібні стереотипи молодших школярів виникають під впливом батьків та шанованих людей, з якими вони контактують.

Стереотипність мислення дітей цього віку може призвести до виникнення досить серйозних проблем у подальшому житті, оскільки уявлення про якусь конкретну людину, яке стереотипно зафіксувалося, незрідка виявляється повністю спотвореним і не відповідає дійсності. Один із поширених стереотипів молодших школярів стосується осіб протилежної статі, що відображає їхнє ставлення до ровесників-дівчат.

Механізм формування стереотипних уявлень про вчителів, властиві кожній дитині, є результатом взаємодії з авторитетними особами, які, на жаль, не завжди дають їм об'єктивну інформацію. Досить часто можна зустріти стереотипи взаємин між школярами й учителями; якщо учень користується прихильністю вчителя чи педагога за якоїсь причини виявляє до нього особливий інтерес, він змушений поводитися згідно стереотипові поведінки любимчика вчителя.

У молодшому шкільному віці за сприятливого збігу обставин та за позитивних емоцій, які переживає дитина у її внутрішньому психологічному світі, який набув певного рівня складності, виникає новоутворення, яке отримало назву самоконтроль. Це узагальнена здібність встановлювати логіку (порядок) своїх дій та, за необхідності, коригувати їх. Як правило, різні за змістом схеми контролю, властиві цьому періоду розвитку підростаючої осо-

бистості, зберігаються у дещо модифікованому вигляді упродовж всього життя людини. Поява самоконтролю у психологічній організації учня впливає на формування у нього почуття самоповаги та поваги до інших, забезпечує психологічний захист, що у кінцевому підсумку допомагає досягти певного престижу в суспільстві.

Наприкінці молодшого шкільного віку настає момент, коли підростаюча особистість приймає для себе у першому наближенні так звану концепцію орієнтації в суспільному середовищі, тобто набуває первинної готовності до нормативного функціонування в соціумі. Людина орієнтується у ньому щодо того, як вона самостійно або з допомогою інших усвідомила наступне: потреби, які звично характеризують міжсуб'єктні відносини, встановлені з оточенням; умови, що сприяють їх задоволенню і діям, здійснення яких не пов'язано зі страхом; більш чи менш віддетерміновані цілі, для досягнення котрих вона готова відмовитися від проміжних перспектив задоволення чи підвищення власного статусу.

Молодший школяр спроможний до різноманітних переживань, соціальних за походженням, що істотно відрізняє цю стадію розвитку від дошкільного дитинства, коли він був позбавлений вираженої орієнтації в суспільному середовищі. Те, наскільки молодший школяр розуміє задоволенню яких потреб підпорядковані його взаємостосунки з оточуючими і за яких обставин ці потреби адекватні й можуть бути реалізовані без втрати самоповаги, повною мірою свідчить про успішність його першого кроку на шляху соціалізації. Якщо все відбувається благополучно, то у нього так чи інакше формуються певні цінності, орієнтація на які попередить руйнівний вплив тих чи інших подій, що можуть статися з ним згодом. Іншими словами, найважливіший аспект позитивної орієнтації у суспільному середовищі полягає в тому, наскільки використання проміжних можливостей регулюються процесами передбачення.

За умови, що молодший школяр не використав надану можливість, успішно зорієнтуватися в соціальному середовищі, то надалі у нього проявляться риси, які істотно ускладнять його життя. Йдеться про те, що він буде настільки тривожним і чутливим до осудження та легковажного ставлення інших, що зі сторони видаватиметься, начебто він живе тільки заради того, щоб його любили і радували. Так інколи й відбувається. Отже, якщо віковий період молодшого школяра минув благополучно, то його орієнтація в середовищі собі подібних найчастіше виявляється досить успішною.